

De beginjaren van croquet in Nederland, ±1870 tot ±1900

Pieter Breuker

1. Inleiding en doelstelling

Afgelopen zomer kocht ik op E-bay een uit het Engels vertaald anoniem handschrift, met als titel: *Handleiding voor het croquetspel*. De aanbieder had me begerig gemaakt: de uniciteit en het bijzondere onderwerp van het 36 bladzijden tellende boekje interesseerden me uiteraard, maar de verkoper wist naar zijn zeggen ook wie de eerste eigenaar was geweest. Dat leek mogelijkheden te bieden voor een zoektocht naar een nadere identificatie ervan. Dat bleek trouwens bepaald geen eenvoudige opgave te zijn, maar ik kan intussen de nodige informatie geven over het manuscript (naast natuurlijk een beschrijving van het handschrift zelf, bijvoorbeeld over de datering, het origineel en het mogelijke doel). Dat was een goede aanleiding me in dit artikel vervolgens bezig te houden met de bredere sportieve en sociale context van het handschrift. Ik doe dat door een (eerste) beeld te schetsen van de introductie van croquet in Nederland (wanneer; door wie; wat was de sociale en geografische achtergrond van de spelers). Ook daar zat een extra element van uitdaging in omdat er bij mijn weten tot nog toe geen onderzoek is gedaan naar de historie van croquet in Nederland.¹ Het is opmerkelijk dat croquet evenmin voorkomt in oudere, vaak als zeer volledig bedoelde overzichtswerken van sport in Nederland.ⁱⁱ

Ik heb mijn informatie voor deze studie stukje bij beetje verkregen, uit zeer diverse bronnen (met internet als onmisbare - maar kritisch te gebruiken - Fundgrube). Verder heb ik de nodige steun gehad aan de plezierige en deskundige hulp van dr. Koos Steendijk-Kuypers (sporthistorica), die me aan informatieve croquetafbeeldingen en een enkele nuttige literatuurverwijzing heeft geholpen, dr. David Drazin (croquetbibliograaf), Jan Dahmeijer (biograaf van de vermoedelijk- eerste bezitter van het handschrift), mr. Maarten Meijer (voorzitter van de Nederlandse Croquet Bond) en Halbo Bosker, voorzitter van de Bond voor Traditionele Sporten en Spelen, die me informatie over het hedendaagse croquet hebben verstrekt. Ik merk hier nog op dat ik in mijn artikel met betrekking tot croquet zowel de term 'sport' als 'spel' gebruik. Ik kom daar aan het eind van deze studie op terug.

HET CROQUETSPEL

De regels voor het croquetspel zijn in de loop der tijd verschillende keren veranderd en uiteindelijk gestandaardiseerd, maar er zijn wel nog steeds verschillende varianten. Ik ga nu uit van het zogenoemde Association Croquet. Croquet is een openluchtsport, bij voorkeur gespeeld op een kort geschoren grasveld van (officieel) 32 bij 25,6 meter. Het slagbalspel kan worden beoefend als enkel- of als dubbelspel. Belangrijkste spelbehoeften zijn een slaghout (de 'hamer'), ballen, poortjes (tegenwoordig zes, in het handschrift tien), en een eindspies. Wie als eerste zijn bal volgens een voorgeschreven volgorde in een dubbele rondgang door alle zes poortjes heeft geslagen en ten slotte de eindspies heeft geraakt (in het handschrift moeten twee paaltjes worden getroffen), is de winnaar. Een heel belangrijk tactisch en veel voorkomend element in het spel is het raken van de bal van de tegenstander. Wie dat lukt, krijgt twee extra slagen. Croquet vraagt, naast tactisch inzicht en uiteraard een vaardige hand, rust, concentratie en, net als bij snooker, vooruit kunnen zien. Croquet is meer een doe- dan een kijksport.

Croquet (waarschijnlijk van Frans 'crochet', Oudfrans 'croc' = 'haak') is één keer onderdeel geweest van de Olympische Spelen, ook voor vrouwen (Parijs, 1900). Het wordt zowel door mannen als vrouwen gespeeld, ook gemengd. Het wordt in ongeveer twintig landen beoefend (met in totaal enkele tienduizenden spelers). Belangrijke croquetlanden zijn Engeland en de USA. Daarnaast wordt het bijvoorbeeld gespeeld in Australië, Nieuw-Zeeland, Zuid-Afrika, Canada, Egypte, Ierland, Portugal, Spanje, Frankrijk, Italië en, op bescheiden schaal, ook Nederland. De in 1994 opgerichte Nederlandse Croquet Bond, die is aangesloten bij de Bond voor Traditionele Sporten en Spelen in Apeldoorn, telt enkele honderden beoefenaren/liefhebbers en een enkele vereniging. Qua sociale achtergrond zijn ze te vergelijken met golfspelers. Ook bij ons hebben sommige hotels hun *croquet green*.

2. Het handschrift

Het handschrift bestaat uit een gelinieerd aantekenboekje van 18 bladen in halfkarton, met op iedere bladzijde 24 regels. Het meet 155 bij 100 millimeter. De titelpagina op de voorkant van het eerste blad niet meegeteld, zijn 33 bladzijden beschreven, waarvan de pagina's 1-27 zijn genummerd en de overige 6 ongenummerd. Het bevat 12 door de schrijver nagetekende illustraties. De volledige titel van het handschrift luidt: *Handleiding voor het croquetspel; (Vrij uit 't Engelsch vertaald)*. Het handschrift is heel goed leesbaar. Het aantal woorden bedraagt ongeveer 4.000. Inhoud en indeling van het boekje zijn als volgt:

- I. Geschiedenis van het Spel' (pp. 1-4);
- II. Benodigdheden voor het Spel' (pp. 5-7):
  - 'A. De Hamertjes' (p. 5);
  - 'B. De Ballen' (p. 5);
  - 'C. De Beugeltjes' (pp. 5-6);
  - 'D. De Paaltjes' (pp. 6-7).
- Niet apart genummerd zijn 'de knipjes' en de 'borden' (p. 7);
- III. Loop van het Spel' (pp. 8-13);
- IV. Standen der Beugels' (pp. 14-16);
- V. Regels voor het Spel' (pp. 17-26);
  - 'a. Voor het Slaan' (regels 1-4; p. 17);
  - 'b. Omtrent de volgorde' (5-19; pp. 19-21);
  - 'c. Voor het Croquet' (20-35; pp. 21-24);
  - 'd. Omtrent de Paaltjes' (36-44; pp. 24-26);
  - 'e. Voor den Zwerfer' (45-49; p. 26);
- VI. Wenken aan Eerstbeginnenden' (pp. 27- [33]).

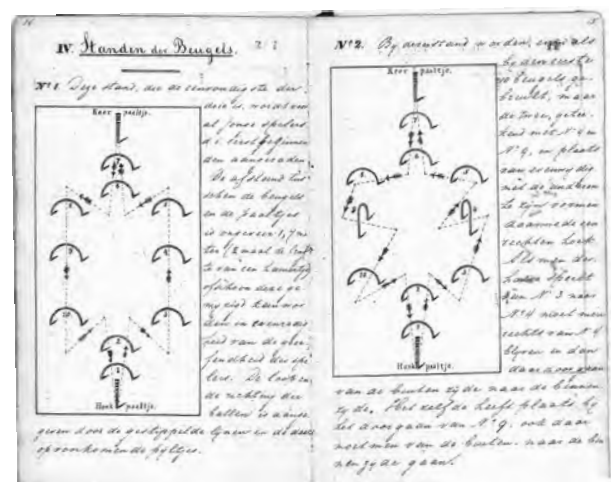
3. Achtergronden van het handschrift

a. De eigenaar en de mogelijke vertaler

Boven de titel staat een met enige moeite te ontcijferen naam, in de vorm van een handtekening: P.R. Dingemans van de Kastele. Het gaat daarbij met zekerheid om Pieter Reinier Dingemans van de Kastele (voortaan Dingemans). Volgens de verkoper van het handschrift, Willem van der Post uit Woudrichem, was het boekje door zijn grootvader, Koos van Baarzel, verworven uit de nalatenschap van Dingemans. Ook de biograaf van Dingemans, Jan Dahmeijer,ⁱⁱⁱ die op mijn verzoek handtekening en handschrift heeft geanalyseerd, kwam tot de stellige conclusie dat beide van Dingemans moesten zijn. Dat wil overigens niet automatisch zeggen dat Dingemans ook de vertaler is. Om die stelling toe te lichten, is het nodig eerst heel in het kort iets over Dingemans te vertellen. Ik ontleen alle bijzonderheden aan Dahmeijers studie.

Dingemans ('s-Gravenzande 1847 - Delft 1917) kwam uit een bemiddelde familie en was zelf vermogend. Hij bleef zijn leven lang, als vrijgezel, in 's-Gravenzande wonen. Na de lagere school bezocht hij, als al wat oudere leerling, de H(ogere) B(urger) S(chool). Dingemans was, in verschillende, soms gelijktijdige functies nauw betrokken bij het bestuur van 's-Gravenzande: als ambtenaar, als gemeenteraadslid en als burgemeester (van 1888-1902). Dingemans, die buitengewoon geliefd was, zette zich niet alleen op bestuurlijk, maar ook op sociaal en cultureel terrein in voor de inwoners van 's-Gravenzande. Hij had verder oog voor sport en ontspanning: hij was in de jaren tachtig als kapitein actief lid van de plaatselijke schutterij, nam het initiatief tot de oprichting van de 's-Gravenzandse ijsvereniging (1893) en liet omstreeks diezelfde tijd op eigen kosten voor de inwoners van 's-Gravenzande een strandhuisje plaatsen.

Gezien zijn opleiding mogen we veronderstellen dat Dingemans het Engels beheerste. Hij zou dus de vertaler kunnen zijn. Daarvoor is het dan wel nodig om aan te nemen dat hij het Engels heel goed onder de knie had. Het is bepaald geen eenvoudige klus om spelregels te vertalen, ook niet als men die goed kent, maar de vertaler heeft kans gezien die in vloeiend Nederlands om te zetten. Enige reserve is verder op zijn plaats omdat het handschrift duidelijk een netversie is, met andere woorden het is overgeschreven. Daar wijst niet alleen het kleine aantal doorhalingen op, maar bijvoorbeeld ook de onderlinge afstemming van tekst en illustraties. Nu kan het natuurlijk zo zijn dat Dingemans zijn eigen kladversie heeft overgeschreven, maar Jan Dahmeijer wees mij erop dat Dingemans, die zich ook als amateur-historicus verdienstelijk heeft gemaakt, uit

Twee (intussen verouderde) spelsituaties uit het handschrift van Pieter Reinier Dingemans van de Kastele.

belangstelling heel veel geschriften heeft gekopieerd. Aan de andere kant: Dingemans had de nodige ontwikkelde relaties, die hem eventueel geholpen kunnen hebben. Een van hen was zijn eveneens zeer bemiddelde vriend James de Fremery ('s-Gravenzande 1826-Coolidge (Colorado) 1899). Deze maakte vanaf 1847 carrière in de handel in de USA, bezocht, voordat hij in 1891 definitief naar Nederland terugkeerde, regelmatig ons land, sprak en schreef vloeiend Engels en had ook een grote historische belangstelling.^{iv} Het is in dit verband goed om erop te wijzen dat croquet omstreeks 1860 in de USA werd ingevoerd.^v Al met al is het op dit moment niet mogelijk definitief uitsluitsel over de vertaler te geven.

b. Het origineel en de mogelijke datering van het handschrift

Ook het achterhalen van het origineel was niet eenvoudig. Het leek erop dat de vertaling van na 1862 moest zijn: 'Omstreeks 1860 werd het Croquet spel [in Engeland] ingevoerd als een uitspanning voor buiten'shuis, waaraan zoowel Dames als Heeren konden deelnemen [...]. In "Punch's Pocketbook" van 1862 was [...] het croquet spel het onderwerp van de gekleurde plaat [...].^{vi} Langzamerhand werd dit spel zoo algemeen dat men in sommige wijken van Londen soms 3 of 4 spellen tegelijk zag spelen.' (p. 1). Met die kennis en met het in het Engels (terug)vertalen van bovenstaande en andere essentiële tekstgedeelten van het handschrift zocht ik contact met David Drazin, dé bibliograaf van croquet. Die bleek in staat het origineel aan te wijzen, althans er dicht bij te komen. In de jaren 1864-1866 zijn in Londen en New York, in ieder geval in vijf verschillende edities, tienduizenden exemplaren verschenen van: *Routledge's Handbook of Croquet. By Edmund Routledge [...]. With illustrations [...].* De vijf edities verschillen nauwelijks van elkaar, althans als het gaat om zaken die voor de redenering van dit betoog van belang zijn. Een daarvan heeft de vertaler gebruikt. Daarbij heeft hij zich weliswaar aan het Engelse voorbeeld gehouden (inclusief de twaalf illustraties), maar soms met de nodige vrijheden.^{vii}

Het handschrift is nog iets nader te dateren dan van na 1864-1866. Bij de laatste zin van het inleidende hoofdstuk: 'Een welbekend Engelsch schrijver is ten opzichte van dit spel zoo vol geestdrift dat hij plechtig verzekert, dat het eens het Nationale Spel van Engeland worden zal.' (p. 4) plaatst de vertaler deze noot: 'Die schrijver heeft niet durven denken, dat het zelfs buiten Engeland zou gespeeld worden, maar zeker niet, dat 10 jaren, nadat hij dit schreef, reeds twee verschillende spellen in het Westland zouden zijn.' De

vertaler lijkt ook hier enigszins vrij te werk zijn gegaan. Volgens Drazin citeert Edmund Routledge de eerste editie uit 1863 van Captain Mayne Reid's *Croquet*: 'The quick growth of its popularity - still constantly and rapidly increasing - is proof of the superior attractiveness of the game; and may justify the prediction, that croquet is destined, at no distant day, to become, not only the national sport of England, but the pastime of the age.' (geciteerd naar Drazin). Als we mogen aannemen dat de vertaler inderdaad Captain Mayne Reid op het oog heeft, zou het handschrift (of, als Dingemans's geschrift een copie is, de oervorm daarvan) rond 1873 kunnen worden gedateerd. Dat sluit overigens Dingemans (*1847) als mogelijke vertaler niet uit.

c. Het doel van de vertaling

Het doel van het Engelse origineel is duidelijk: er was rond 1850/55-1875 in Engeland, gezien de enorme populariteit daar van croquet, grote behoefte aan boekjes met spelregels. Hoe zat dat in Nederland?

Dingemans rept in zijn hiervoor aangehaalde noot van 'twee verschillende spellen in het Westland' (waar 's-Gravenzande, zoals bekend zal zijn, in ligt). Het is niet duidelijk wat we precies onder 'twee spellen' moeten verstaan. De mogelijkheid dat het om twee (min of meer) formele samenwerkingsverbanden tussen een aantal mensen zou gaan, moet misschien worden verworpen: Jan Dahmeijer, ook kenner van de Westlandse historie, heeft van clubs of iets dergelijks in ieder geval geen spoor kunnen vinden. 'Spellen' zou dan voor spelbenodigheden met bijpassend speelveld kunnen staan (denk ook aan de hiervoor genoemde '3 of 4 spellen' in Londen). De buitenplaatsen met hun grote tuinen, waaraan het Westland toen nog rijk was (alleen 's-Gravenzande had er ten tijde van Dingemans volgens Dahmeijer al twaalf), leenden zich daarvoor uitstekend.

Het is verleidelijk om te gaan speculeren over Dingemans's handschrift. Het ligt niet erg voor de hand om aan te nemen dat Dingemans dat 'zomaar' heeft vervaardigd, zelfs niet als hij het 'alleen maar' zou hebben overgeschreven. Heeft Dingemans zelf het croquet beoefend en wilde hij daarom (precies) weten hoe het spelletje moest worden gespeeld? Bestond er in zijn kennissen- en vriendenkring behoefte aan een leidraad bij het beoefenen van croquet? Het handschrift ligt weliswaar uit de band, maar het vertoont verder weinig gebruikerssporen. Was het dan misschien bedoeld om te worden gedrukt? Ik heb er, ondanks het nodige zoekwerk, geen gedrukte versie van kunnen achterhalen.

4. Import vanuit Engeland

Ervan uitgaand dat ik het handschrift (bij benadering) juist heb gedateerd, zou op grond van de herkomst van het spel geconstateerd kunnen worden dat het om een vroege vermelding van croquet in Nederland gaat. De voorlopers van croquet zijn weliswaar waarschijnlijk eeuwenoud, maar de moderne versie ervan ontstond pas aan het begin van de negentiende eeuw in Frankrijk, vanwaar het zich naar Ierland verspreidde. Daarvandaan bereikte het spel in de vroege jaren vijftig Engeland, waar het, zoals gezegd, al snel populair werd.^{viii} Overigens was die populariteit van korte duur. Volgens de gangbare opvatting was de opkomst van het in 1874 door Major Walter Clopton Wingfield uit de oervorm van het kaatsen ontwikkelde (lawn) tennis daaraan debet, maar de werkelijkheid zou weleens gecompliceerder kunnen zijn.^{ix} Hoewel het absolute bewijs daarvoor ontbreekt, is het uiteraard aannemelijk dat het spel vervolgens vanuit Engeland zijn entree in Nederland deed.^x Croquet was in vergelijking met andere Engelse sporten als voetbal,^{xi} tennis, rugby en boksen daarmee niet laat. In Nederland werd al in 1846 geroeid,^{xii} terwijl bij ons de oudste sporen van cricket, 'the King of Sports', te dateren zijn op (vermoedelijk) 1847-1848.^{xiii} Wanneer het croquetspel precies voor het eerst bij ons gespeeld zal zijn, is uiteraard moeilijk te zeggen. Voor de beantwoording van die vraag is het ook van belang om te weten in welke periode het spel in Nederland (wat) algemener lijkt te zijn geworden.

5. Vroege vermeldingen van croquet in Nederland

Ik heb geprobeerd informatie te verkrijgen over de introductie van croquet in Nederland, zodanig dat ik, naast de datering, een eerste beeld kan geven van de verspreiding van het spel, zijn beoefenaren en hun sociale achtergrond. Ik heb daarbij weliswaar gebruik gemaakt van de gangbare literatuur, aangevuld met gegevens op internet, maar er moet nog het nodige te vinden zijn, bijvoorbeeld in archieven, ego-documenten, kranten, studenten Almanakken, oude sporttijdschriften, te beginnen bij *de Nederlandsche Sport* (vanaf 1882). Bovendien heb ik niet steeds ieder spoor verder onderzocht. Dat geldt bijvoorbeeld voor deze vermelding, die betrekking heeft op 1885: bij het tienjarig bestaan van cricketclub Utile Dulci in Deventer bieden 'de dames van de croquetclub Vrijheid Blijheid' de jubilaris een vaandel aan.^{xiv} Wanneer en door wie is de croquetclub opgericht, wie waren de leden enzovoorts. Er bestaat een 'Reglement Deventer Croquet Club' en de verleiding is groot om een link te leggen met 'Vrijheid Blijheid', maar ook dat mogelijke verband

moet nader worden onderzocht.^{xv}

De latere medische hoogleraar Hendrik Burger (1864-1959), wiens vader hoogleraar in Delft respectievelijk directeur van de Rijks Hogere Burger School in Leeuwarden was, heeft in 1949 zijn memoires laten verschijnen onder de titel: *Leeuwarder Jeugdherinneringen van Hendrik Burger [...]*. Aan het eind daarvan schrijft hij: 'Mijn zusjes spelen croquet op het grintveld.'^{xvi} Het moet daarbij gaan om Antonia (*1867) en Wilhelmina Petronella (*1869). Op grond van de bredere context van het citaat kan dat worden gedateerd op rond 1880. Tien jaar later is croquet een officieel georganiseerde sport in Sneek: dan wordt de 'cricket- en croquetclub' Lycurgus opgericht (al worden die beide sporten 'al gauw naar de achtergrond geschoven en vervangen' door kaatsen, lawn tennis en voetbal).^{xvii}

Jacqueline van der Waals (Den Haag 1868 - Amsterdam 1922), dochter van Nobelprijswinnaar voor natuurkunde, Johannes Diderik van der Waals, beschrijft in haar autobiografisch getinte roman *Noortje Velt* (1907) de kinder- en jeugdijaren van de gelijknamige hoofdpersoon. In de volgende passage is Noortje Velt veertien jaar: '[Noortje wist] dat de gang niet de meest geschikte bergplaats was voor croquetspel en hoepels en tolleren'.^{xviii} Natuurlijk, we mogen Noortje Velt niet zomaar identificeren met de schrijfster, maar het citaat zou heel goed kunnen passen in de tijd rond 1880. Een bewijs daarvoor vormt Louis Couperus' beroemde roman *Eline Vere* (1889). Het boek speelt zich af in de Haagse aristocratie en adel. In de volgende passage bevindt Eline Vere zich, temidden van een vornaam gezelschap op landgoed de Horze, door de schrijver in Gelderland gesitueerd: '-Waar zijn de kinderen toch? vroeg Cathérine, en zij zag uit over het gras, waar zij anders croquet speelden'.^{xix}

We blijven nog even bij het croquetspel voor jeugdigen. In 1885 verschijnt te Rotterdam *Het Bewegingsspel; handleiding voor ouders en opvoeders* van J.S.G. Disse, 'Leeraar aan de Hoogere Burgerschool voor jongens met 5-jarigen cursus te Rotterdam', en L.D. Labberté, 'Leeraar aan de Rijkskweekschool voor Onderwijzers te Maastricht'. In hun boek, dat naast een 'Theoretisch Gedeelte' een overzicht van 146 spelen bevat, is ook ruimte voor een, zeker in vergelijking met Dingemans's handschrift, korte beschrijving van het croquetspel.^{xx} Dat het spel in 1885 al enige bekendheid had in Nederland, valt ook op te maken uit een noot op p. 173: 'De benodigdheden voor het croquetspel zijn hier te lande o.a. verkrijgbaar bij de firma Perry & Co., te Amsterdam, voor f 7,50 tot f 21,-. Men ontvangt voor deze prijzen: 8 hamers, 8 ballen, 10 ijzeren bogen, 10 metalen marqueurs, 2 eindpolen en houten kist tot

opberging. Dezelfde voorwerpen worden ook geleverd door W. Steinmann, te Epe, voor f 11,- tot f 16,-, met inbegrip van een staander om ze op te bergen.' Het citaat is niet alleen vanwege de datering interessant: het zegt ook iets over de verspreiding van het croquet en het maakt bovendien duidelijk dat het croquetspel voor de 'gewone man' amper te betalen was: een arbeider verdiende rond 1880 zo'n zeven, acht gulden per week.^{xxi}

De voorgaande gegevens laten zien dat het croquetspel werd beoefend door leden van de gegoede burgerij. Dat blijkt ook uit andere vroege vermeldingen. Deze tonen tegelijk aan dat croquet niet alleen maar een kinderspel was. In of vlak na 1888 legde tuinarchitect en plantkundige Hugo Anne Cornelis Poortman (1858-1953) een tennisbaan en een croquetveld aan in de tuin van kasteel Middachten bij De Steeg (Veluwezoom). Kon aanvankelijk de adel het croquet daar beoefenen, tegenwoordig heeft iedereen de gelegenheid om zich op de fraaie lokatie met het balspel te vermaken.^{xxii}

Croquet leende zich bij uitstek voor een samenspel tussen verschillende generaties, zowel mannen als vrouwen: 'Verplaatsen we ons naar de jaren twintig en dertig van deze eeuw [= de twintigste eeuw]. Het is zomeravond en we zien graaf [Godard J.G.C. van Aldenburg] Bentinck op het grasveld ten zuiden van zijn kasteel [Amerongen] met zijn volwassen kinderen croquet spelen [...]. Op warme dagen brengt de huis-knecht hier de theestoof, de waterketel en de versnaperingen en serveert hij er de thee. De kleinkinderen voegen zich bij het gezelschap onder begeleiding van hun juffrouw, miss Johanna Rattray. Allen zijn zij de toeschouwers van een spel dat in de 19de eeuw veel op buitenplaatsen werd gespeeld maar dat in de loop van de 20ste eeuw op zijn retour zal raken. Het is één van de weinige sporten die in de 19de eeuw ook als passend tijdverdrijf voor vrouwen werd gezien'.^{xxiii} Dat laatste was zeker een aantrekkelijk aspect van het spel, niet alleen voor vrouwen, maar ook voor mannen. Het volgende citaat heeft betrekking op croquet rond 1865 in de USA, maar de situatie zal bij ons niet anders zijn geweest: 'Eindelijk hadden de twee geslachten een uitstekend excuus gevonden om urenlang in elkaars gezelschap te vertoeven! Onder het mom van lichaamsbeweging in de buitenlucht konden ze zich voortaan zonder schroom overgeven aan *flirtations*'.^{xxiv}

Een aangenaam en door de deelname van vrouwen zeker ook beschaafd vermaak, zo zal het croquetspel algemeen ervaren zijn. Er is weinig fantasie voor nodig om beide te proeven in de volgende beschrijving: 'Johannes Everardus Van der Pot werd op

7 juni 1885 te Zwolle geboren als zoon van Ir. B. Van der Pot en J.G. De Voogt. Zij oudere broeder was de bekende hoogleraar in het Staatsrecht. De familie Van der Pot-De Voogt bewoonde vele jaren lang in Zwolle de villa "Overenk" aan de Wipstrikker Allee, toen nog een stille buitenwijk. Het huis lag in een lommerrijke tuin, waar men zich 's zomers met het vriendelijke croquetspel placht te vermaken. Het was een ouderwets gezin, drie zoons en drie dochters, dat volkomen in de deze entourage van de "Camera Obscura" paste.^{xxv} Je zou je zo bij het gezelschap 'met een geheel eigen fijne humor' hebben willen voegen. En zelfs als patiënt moet een verblijf in het Badhotel te Baarn, 'het internationaal befaamde ontspannings- en kuuroord' bepaald plezie-

Ok koningskinderen beoefenen croquet. Prinses Beatrix staat op het punt de croquetslag toe te passen (waarbij ten tijde van de foto nog de voet op de eigen bal werd gezet). Pieter Reinier Dingemans van de Kastele besteedt maar liefst 16 spelregels aan dit essentiële onderdeel van het croquet. Foto: 't Sticht, Utrecht. (Met dank aan de Rijksvoorlichtingsdienst voor zijn toestemming tot publicatie.)

rig zijn geweest: het 'badhotel was in 1888 gebouwd naar een ontwerp van architect H.P. Berlage en Th. Sanders. Het had een chaletachtige stijl, dat men chique en passend vond voor dit landelijk gelegen hersteloord annex hotel [...]. Naast kuren konden de hotelgasten er croquet of tennis spelen.^{xxvi} We blijven nog even in de verzorgingsfeer. In 1849 werd in Laag Soeren het oudste kuuroord van Nederland geopend. De (ongetwijfeld welgestelde) patiënten konden er op zeker moment, naast het beoefenen van geneeskundige gymnastiek, ook kegelen én croquet spelen.^{xxvii}

6. Korte analyse van de vroege vermeldingen en besluit

Naar datering sluiten de hiervoor beschreven vermeldingen goed aan op het 's-Gravensandse handschrift. Ik ben daarbij weliswaar niet verder gekomen dan ± 1880, maar het spel zal toen al een tijdje een zekere bekendheid hebben gehad. Daar wijst bijvoorbeeld ook het spelen in het grint in Leeuwarden omstreeks 1880 op: een grintveldje zal zeker niet het oudste speelveld zijn. Uit de besproken (en overige) literatuur komt het beeld naar voren van een zo vlak mogelijke ondergrond, meestal een gazon, gelegen in een privé-tuin bij villa's, kastelen of hotels. Daarnaast zal het spel in clubverband uiteraard op een sportveld (of wat daarvoor moest doorgaan) zijn beoefend.^{xxviii}

Croquet lijkt zich al vroeg over Nederland te hebben verspreid. Dingemans woonde in 's-Gravensande, hij noemt zelf nog twee 'spellen' in het Westland en daarnaast komen als plaatsnamen voor: Leeuwarden, Sneek, Zwolle, Deventer, De Steeg, Laag Soeren, Epe, Baarn en Amsterdam. *Noortje Velt* zou zich in Den Haag kunnen afspeelen en de croquetpassage in *Eline Vere* situeert de schrijver, zoals gezegd, in Gelderland.^{xxix} Het verspreidingsgebied is uiteraard

groter geweest, niet alleen omdat ik maar een eerste overzicht geef, ook bijvoorbeeld omdat de firma Perry & Co. en W. Steinmann heus niet alleen in Amsterdam respectievelijk Epe croquet spellen zullen hebben verkocht.

Croquet was een spel voor meisjes en jongens, mannen en vrouwen, maar dan wel uit gegoede kringen, de welgestelde en vaak goed opgeleide burgerij. Het zal nog meer aanzien hebben verworven door zijn adellijke beoefenaren. Het lijkt erop dat het spel voor de sociale bovenlaag een vanzelfsprekendheid was. Daarnaast hebben de zorg en de verzorging in de vorm van kuuroord en hotel croquet al vroeg ontdekt. De geografische en sociale differentiatie wijzen ook in de richting van een in bepaalde kringen vrije snelle en betrekkelijk brede acceptatie van het spel. Bij de acceptatie en de daaraan voorafgaande invoering kan in principe iedere vorm van mobiliteit een rol hebben gespeeld: leerlingen die in Engeland op school waren geweest (of Engelse leerlingen die hier onderwijs kregen), adellijke contacten, handelsbewegingen.^{xxx}

Ik heb hiervoor op basis van het merendeel van mijn bronnen regelmatig over croquet als spel geschreven. Daarin diende croquet ter vermaak, ontspanning, heling en, last but not least, het had een sociale functie: bindmiddel tussen ouders en kinderen, tussen mannen en vrouwen.^{xxxi} Toch was het aan het eind van de negentiende eeuw niet helemaal alleen maar een spelletje zoals de verenigingen Vrijheid Blijheid en Lycurgus in Deventer respectievelijk Sneek bewijzen. Maar anders dan bijvoorbeeld bij cricket - dat in Nederland immers ook steeds een marginale positie heeft gehad - heb ik in de door mij beschreven periode geen aanwijzingen kunnen vinden voor ontmoetingen met andere clubs, met andere woorden er was geen competitie. Croquet moet daarom in de introductieperiode als spel, vermaak worden beschouwd. Ik heb de periode daarna niet onderzocht, maar het lijkt erop dat croquet ook dan nooit een serieuze competitie sport is geworden. Daar veranderen een zekere democratisering van het spel^{xxxiii}. Croquet is in Nederland allereerst spel gebleven.^{xxxiiii}

Onderwijzers en onderwijzeressen samen aan de bal in Lunteren (poststempel 1910).

- i Veelbetekenend is het volledig ontbreken van verwijzingen naar croquet in: Wilfred van Buuren (m.m.v. Peter Los en Nico van Horn). *Bibliografisch apparaat voor de Nederlandse Sportgeschiedenis*. Nieuwegein, 2006.
- ii Ik denk bijvoorbeeld aan: Jan Feith. *Het boek der sporten*. Amsterdam, 1900; J.A.H.J. *Het sportboek. Handleiding voor openluchtspelen*. Amsterdam, z.j. [± 1908]; *Geïllustreerd Sportgedenkbok samengesteld door de Amsterdamsche Voetbalvereniging "Wilhelmina Vooruit"*. Amsterdam, z.j. [1914]; K.H. van Schagen (red.). *Handboek der Sporten; uitgegeven met voorkennis van het Nederlandsch Olympisch Comité I-IV*. Rotterdam, 1924.
- iii Jan Dahmeijer. *Negentig jaar Vereniging Evangelische Unie 's-Gravenzande en P.R. Dingemans van de Kasteel: een bemind en geacht 's-Gravenzands burgemeester aan het eind van de 19e eeuw en voorvechter van vrijzinnig denken en geloven*. 's-Gravenzande, 1993.
- iv Zie over hem: P.J. Blok. 'Levensbericht van James de Fremery'. In: *Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*. Leiden, 1901, pp. 106-121.
- v *The American Boy's Book of Sports and Games; a practical Guide to Indoor and Outdoor Amusements*. New York, 2000 [originele uitgave in 1864]: 'This game (pronounced cro-kay') [...] has been only recently introduced into this country' (p. 93).
- vi Het vermaarde, humoristisch-satirische weekblad *Punch* verscheen van 1841-1992. De verwijzing in het handschrift heeft betrekking op een cartoon van John Leech, een beroemde medewerker van het blad.
- vii Een voorbeeld daarvan is dat van de regels 45 tot en met 52 uit het origineel de nummers 46, 51 en 52 niet zijn vertaald.
- viii Zie voor een en ander onder meer: John Arlott (red.) *The Oxford Companion to Sports & Games*. London/New York/Toronto, 1975, pp. 220-221; David Levenson en Karen Christensen (red.). *Encyclopedia of World Sport; from Ancient Times to the Present I*. Santa Barbara/Denver/Oxford, 1996, p. 214-215; www.tradgames.org.uk/games/Croquet.htm, www.croquetworld.com/Letters/lost.asp
- ix Croquet werd in Engeland volgens de gangbare theorie overigens al vrij snel verdrongen door de opkomst van het in 1874 door Major Walter Clopton Wingfield uit de oervorm van het kaatsen ontworpen (lawn) tennis. In een mail van 8 september 2006 aan mij nuanceert Drazin die theorie: 'Croquet took London by storm in 1864 after an increasingly frenetic build-up from the 1850s. I guess that it was in 1864 that croquet was first played in the London squares, but I have not seen any dated confirmation of this hypothesis. The big craze had pretty well played itself out by 1870, when the game had become much more highly organised and elitist. It is now widely said that tennis ousted croquet and there is certainly an element of truth in this view, but I suspect that the real reason for the game's decline was its increasing sophistication and complexity, a trend that was in evidence well before the birth of lawn tennis. This trend has continued to the present day when there are only few tens of thousand members of national associations worldwide.'
- x Een andere route en daarmee eventueel ook een wat vroegere datering is evenwel niet helemaal uit te sluiten. Ik kan daarbij bin-
nen de gegevens van dit artikel blijven door de mogelijkheid open te houden dat James de Fremery al kort na de introductie rond 1860 van croquet in de USA het spel daar leerde kennen/beoefenen en dat vervolgens naar Nederland heeft gebracht. Ik weet het, het gaat hierbij om een tamelijk hypothetische exercitie, met meer dan één 'als'.
- xi Zie over de introductie van voetbal in Nederland (en de vermeende rol daarbij van Pim Mulier): Nico van Horn. '125 jaar voetbal in Nederland?' In: *de Sportwereld*, nr. 35 (december 2004), pp. 8-14.
- xii M.J. Adriani Engels. *Honderd jaar sport [...]*. Amsterdam, z. j. [1960], p. 201: Rotterdam had de primeur met de 'Koninklijke Nederlandse Yacht Club', onder voorzitterschap van prins Hendrik ['de Zeevaarder']. De eerste officiële vereniging werd in december 1847 in Amsterdam opgericht: de Nederlandsche Zeilen Roeivereniging. Zie: www.gyas.nl/pagina/vereniging/almanak/geschiedenis/h1
- xiii Zie daarvoor: Nico van Horn. 'Terug naar school!' In: *de Sportwereld*, nr. 33 (mei 2004), pp. 11-12. Van Horn beredeneert op aannemelijke gronden dat G.W. Atkinson, leraar Engels aan de kostschool Noorthey te Voorschoten, daar het cricket zal hebben ingevoerd, maar ik wijs erop dat J. van Stolk, een van de oprichters in 1878 van de Haagsche Cricketclub 'de Engelsche leeraar Helsdon Rix' noemt (J. van Stolk. 'Geschiedenis van de oprichting van de H.C.C.'. In: J.W.G. Coops, H. van Manen en J.J. Koeleman (red.). *Haagse Cricketclub 1878-1928; gedenkbok ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan*. 's-Gravenhage, 1928, p. 5. Toen ik dit artikel al had ingeleverd, verscheen, ook in *de Sportwereld* (nr. 42 (herfst 2006), p. 30) van Harry Oltheten 'De geschiedenis van het cricket in Nederland (1883-2008)'. Hij wijst daarin onder meer op de Nederlandse vertaling uit 1840 van Charles Dickens *Pickwick Papers*, waarin op p. 98 in een noot van de vertaler 'voor de eerste keer in het Nederlandse taalgebied het cricketspel in grote lijnen werd uitgelegd.' Zie voor een uitvoerige beschrijving van het overnemen in Nederland van Engelse sporten: Maarten van Bottenburg. *Verborgen competitie; over de uiteenlopende populariteit van sporten*. Amsterdam, 1994, pp. 139-170; dezelfde: 'Verbreiding en onderscheiding; enige hoofdlijnen in de sociale geschiedenis van de sport in Nederland'. In: Wilfred van Buuren en Peter-Jan Mol (red.). *In het spoor van de sport; hoofdlijnen uit de Nederlandse sportgeschiedenis*. Haarlem, 2000, pp. 222-233.
- xiv Harry Oltheten. *Het gebeurt overal in den lande; de koninklijke U.D. en de ontwikkeling van sport in Nederland*. Amsterdam, 1998, p. 85.
- xv Het reglement bevindt zich in de nalatenschap van mr. H.W. van Sandick (1865-1930). Zie: www.vansandick.com/familie/archief/ee.htm
- xvi www.gemeentearchief.nl/?id=176.206k
- xvii www.lsc1890.nl/Historie/Wist-U-Datjes/Inhoud.htm
Dat het croquet maar heel kort is beoefend in Sneek, zou ook kunnen blijken uit deze mededeling uit de *Sneeker Courant* van 24 juni 1891: 'Door eenige Sneeker jonge dames is Zondag jl aan de Cricket-club Lycurgus alhier eene fraaie vlag ten geschenke aangeboden.' Croquet wordt dus al niet meer genoemd. Met dank voor de verwijzing aan Romke Akkerman, huidige voorzitter van Lycurgus S(parta) C(ombinatie).

- xiii Ik citeer uit: Jacqueline E. van der Waals. *Noortje Velt*. Rotterdam, 1940, p. 58.
- xix Geciteerd uit: Louis Couperus. *Eline Vere; een Haagsche roman*. Amsterdam/Antwerpen, 1991⁷, p. 254.
- xx *A.w.*, pp. 171-174. Dat croquet en onderwijs vaker samen gingen, laat ook een (ongedateerde) Ansichtkaart van Koos Steendijk-Kuypers zien, waarop het spel op een jongensintermaat in Katwijk wordt gespeeld.
- xxi Ook vandaag de dag is een (volwaardig) croquet spel nog steeds niet goedkoop: afhankelijk van de uitvoering varieert de prijs van enkele honderden tot enkele duizenden euro's.
- xxii www.middachten.nl/kasteeltuin/plattegrond/toelichting.html
- xxiii Marieke Knuijt. 'Sportieve activiteiten op kasteel Amerongen 1879-1940'. In: Marieke Knuijt, Sunny Jansen en Cees de Bondt. *De adel in beweging; aspecten van een sportief leven op een adellijk huis*. Amerongen, 1999, pp. 11-12.
- xxiv Esmee Quodbach. 'Winslow Homer; chroniqueur van Amerika's negentiende eeuw'. www.amerika.nl/reizen/html/americana/kunst/homer.htm
Zie voor de rol van vrouwen in de USA ook: Susan B. Anthony. 'History of Women in Sports Timeline; part 1 – to 1899': '1864 – The Park Place Croquet Club of Brooklyn organizes with 25 members. Croquet is probably the first game played by both men and women in America.', op: www.northnet.org/stlawrenceaaaw/timeline/htm
Voor Nederland verwijs ik naar: Koos Steendijk-Kuypers. *Vrouwen-beweging; medische en culturele aspecten van vrouwen in de sport, gezien in het kader van de sporthistorie (1880-1928)*. Rotterdam, 1999, p. 91: 'Croquet gold als meest beschaafde damessport; omdat het vaak gemengd werd gespeeld, hadden de dames een zeker gevoel met de heren in competitie te zijn.'; dezelfde. 'De entree van vrouwen in de sportwereld'. In: Wilfred van Buuren en Peter-Jan Mol, *a.w.* noot 13, p. 96, waarop ze onder meer deze passage uit een artikel van 1885 citeert: 'Men [dat wil zeggen de vrouw] hoefde zich niet te beperken tot de gymnastiek gaande en staande, maar kon ook deelnemen aan gymnastische dans, rolschaatsrijden, vélocipèderijden, schaatsen, croquet spel, zwemmen en roeien, dus aan gymnastiek in de ruimste betekenis.'
- xxv C.W. Ritter. 'Johannes Everhardus van der Pot'. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1968-1969*. Leiden, 1971, p. 171.
- xxvi www.collectieutrecht.nl/view.asp?type=object&id=335&tid=69
- xxvii Jan de Lange. 'De water- en bewegingscultuur in de 19^e eeuw'. Op: www.pmtinfosite.nl/column/cl000915.htm
Koos Steendijk-Kuypers stuurde me kopieën van Ansichtkaarten uit Nijmegen (ongedateerd) en Lunteren (poststempel 1909) met als omschrijving 'Herstellingsoord van Spoor- en Tramwegpersoneel Croquetveld "Villandry" Nijmegen' respectievelijk 'Herstellingsoord voor Nederl. Onderwijzers te Lunteren. Croquetveld.'
- xxviii Overigens werd het croquet ook wel op het strand beoefend. Zo deelde Steendijk-Kuypers me mee (brief van 19 juni 2006) dat 'haar ouders als badgasten in Katwijk en Noordwijk in de jaren dertig croquet speelden.' Toevallig (?) vond ik tijdens het schrijven van dit artikel op E-bay een Ansichtkaart met als omschrijving: 'Boys Play Croquet on the beach Katwijk.' Blijkens mij door Steendijk-Kuypers gezonden kopieën van Ansichtkaarten kenden ook België en Frankrijk het strandcroquet.
- xxix Een opmerkelijk detail is dat Louis Couperus (1863-1923) zich in zijn laatste levensjaar in De Steeg ging vestigen. Heeft hij daar nog croquet zien spelen in de tuin van kasteel Middachten?
- xxx Zie onder meer: Van Bottenburg, (tweede) *a.w.* noot 13, pp. 223, 225 en 229; Ruud Stokvis. *De sportwereld; een sociologische inleiding*. Alphen aan den Rijn/Brussel, 1989, pp. 19-20.
- xxxi Dat croquet overigens ook al in de 19de eeuw wel degelijk als (serieuze) sport kon worden beoefend, toont John Sterngrass aan in: 'Cheating, Gender Roles, and the Nineteenth-Century Croquet Craze'. In: *Journal of Sport History*, deel 25, nr. 3 (herfst 1998), pp. 398-317. Nu beschrijft Sterngrass de situatie in de USA en die kan uiteraard niet zomaar worden toegepast op de Nederlandse. Op grond van de gegevens die ik nu heb, lijkt het erop dat bij ons de sociale functie en het ontspanningselement vooropstonden.
- xxxii Daar wijzen bijvoorbeeld de in noot 27 genoemde Ansichtkaarten op, met croquet voor onderwijzers en spoor- en tramwegpersoneel, en croquet als spel op het strand. Een andere aanwijzing voor een zekere bekendheid van het spel is dat in mijn ogen verrassend veel mensen die ik daarnaar vroeg, min of meer vertrouwd waren met croquet (als ze het al niet zelf hadden gespeeld): 'dat is het spel met die poortjes'. Croquet als tafelspel, ten slotte, heeft uiteraard ook bijgedragen aan een bescheiden mate van popularisering.
- xxxiii De instructieboekjes zijn verschenen in de 'Sportbibliotheek' (vanaf ± 1910 voortgezet als 'Bibliotheek voor Sport en Spel') van J.F. van de Ven in Baarn. Ik hoef hier niet uitvoerig in te gaan op de ingewikkelde en deels ook ondoorzichtige relatie tussen de verschillende, lang niet allemaal bewaard gebleven boekjes en drukken: het onderwerp valt immers buiten de door mij beschreven periode. Het oudst bekende boekje is: *Croquetregels, het Croquet spel* (1908). Vertaald uit het Engels door E. Zelf heb ik zeer onlangs beslag weten te leggen op: Mr. C.R. v. R. *Het croquet spel* (1922; 3de dr.). Nico van Horn, die me ook op enkele uitgaven van Van de Ven attent heeft gemaakt, vermoedt dat achter die initialen de in sportkringen bekende Carel ridder van Rappard schuilgaat. Een en ander wil overigens niet zeggen dat er nooit (club)wedstrijden zijn gespeeld. Ik beperk me tot één oude vermelding. *De Revue der Sporten* (deel 4, jrg. 1910/1911, p. 306) brengt verslag uit van de op 18, 19 en 20 september 1910 gespeelde wedstrijden door de leden van de 'Haarlemsche Croquet- en Boogschietclub'. Het gemengd dubbel bij het croquet (andere wedstrijden waren er bij die sportieve ontmoeting in Haarlem kennelijk niet) werd gewonnen door 'Mevr. E. Roëll-van Rossum en Jhr. R. von Mühlen.'
- xxxiv Een goed bewijs daarvan vormt de Nederlander Rutger Beijderwellen (*1979), die deze zomer volgens David Drazin zesde op de wereldranglijst stond. Om dat hoge niveau te bereiken, achtte Beijderwellen het overigens wel nodig om in 2001 naar Engeland te verhuizen. Zie: www.wfcroquet.org/WC2005/110260105105crwc14511.htm